

ВПЛИВ МІГРАЦІЇ НА ТРАНСФОРМАЦІЮ СТАТЕВО-ВІКОВОГО СКЛАДУ НАСЕЛЕННЯ ТА НА ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК У КРАЇНАХ ЄС У XXI СТОЛІТТІ

THE IMPACT OF MIGRATION ON THE TRANSFORMATION OF THE GENDER-AGE POPULATION AND ON ECONOMIC DEVELOPMENT IN EU COUNTRIES IN THE XXI CENTURY

Гречка О.Г.,

*аспірант кафедри політології, права та філософії
Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя*

У статті проаналізовано особливості міграційних процесів в умовах глобалізації. Проведено аналіз наукових досліджень з даної теми. Зроблений аналіз впливу міграції на трансформацію статеві-вікового складу населення в країнах ЄС. Досліджено економічні, соціальні та демографічні наслідки даного процесу. Запропоновано шляхи вирішення даних проблем. Показано, що вплив міжнародної міграції на безпеку виявляється на рівні мігрантів, локальних спільнот, суспільств, окремих держав і Європейського Союзу загалом.

Здійснено методологічну ідентифікацію теоретико-концептуальних положень дослідження міжнародної міграції в сучасних глобалізаційних процесах. Обґрунтовано вплив статево-вікової та освітньо-професійної структури мігрантів на формування та перерозподіл людських ресурсів країн та регіонів. Окреслено вплив економічних трансформацій на міжнародну міграцію через визначення їхніх сучасних тенденцій. Описано причинно-наслідкові зв'язки міграцій між країнами та регіонами світу. Виявлено тенденції міграції біженців та уточнено дію політико-безпекового типу ризику на формування факторів виштовхування. Виявлено значення міжнародної міграції та грошових переказів для економічного розвитку країн, формування та розвитку людських ресурсів, подолання бідності, а також оцінено передумови та соціально-економічні наслідки міграційних процесів у ЄС. Систематизовано фактори формування міграційних мотивів у контексті їх зв'язку з економічними ризиками. Оцінено рівень економічних ризиків країн у порівняльному аспекті та окреслено їх зв'язок з формуванням міграційних потоків. Оцінено розвиток інституційного середовища регулювання процесів міжнародної міграції на глобальному, регіональному та національному рівнях, обґрунтовано нові підходи до формування концептуальних засад їх регулювання на регіональному, міждержавному та національному рівнях. Досліджено проблему трудової міграції в умовах міжнародної інтеграції, яка відіграє чи не найважливішу роль у сучасному міжнародному русі населення. Натомість міжнародна інтеграція, на думку аналітиків, є закономірною та неминучою, тому її необхідно приймати такою, якою вона формується.

Ключові слова: міграція, демографічна ситуація, статево-вікова структура, демографічне навантаження, народжуваність, природний приріст.

The article analyzes the features of migrational processes under globalization. The previous research in the field is analyzed. The analysis of the impact of migration on the transformation age-sex structure of the population in EU countries. The economic, social and demographic consequences of this process are investigated. The ways of solving these problems are offered. It is proved that the influence of international migration on the security issues reveals itself on the individual migrants' level as well as on the level of local communities, certain states and the European Union in general.

The methodological identification of theoretical and conceptual provisions of the study of international migration in modern globalization processes is carried out. It also substantiates the influence of the gender-age and educational-professional structure of migrants on the formation and redistribution of human resources of countries and regions. The influence of economic transformations on the international migration of human resources through the definition of their current trends is outlined. As the result, the cause-effect relation of migration between countries and regions of the world. The tendencies of migration of refugees as a special category of migrants from the post-conflict territories were revealed as well as the action of the political and security type on the formation of the factors of pushing out was specified. Identified the importance of international migration and money remittances for the country's economic development, the formation and development of human resources, poverty alleviation, as well as the preconditions and socio-economic results of migration processes in EC are assessed. The factors of formation of migration motives in the context of their connection with economic risks are systematized. The level of economic risks of countries in the comparative aspect is estimated and their connection with formation of migration flows is outlined. The development of the institutional environment for the regulation of international migration processes at the global, regional and national levels are evaluated the new approaches to the formation of conceptual foundations for its regulation was substantiated. The article is devoted to research of problems of labour migration in the conditions of international integration which plays or not major role in modern international motion of population. Instead, the international integration, in opinion of analysts, is appropriate and inevitable and she needs to be adopted such, which she is formed.

Key words: migration, the demographic situation, age-sex structure, demographic pressure, fertility, natural increase.

Постановка проблеми. Сьогодні багато країн світу живуть в епоху великих трансформацій, коли швидко змінюється етнічна структура населення. Це пов'язано як з масштабами міграційних процесів, так і явищами, що відбуваються в межах окремих регіонів. Сотні мільйонів людей залишають

місця постійного проживання і долають тисячі кілометрів у пошуках кращого життя. В умовах розширення світогосподарських зв'язків міжнародна міграція відіграє значну роль у соціально-економічному розвитку країн. Із часом все більша частина держав ЄС приєднується до міграційних процесів та збільшує масштаби міжнародної міграції. Причини переміщення поділяються на економічні та неекономічні. Економічні причини пов'язані з різним рівнем соціально-економічного розвитку та призводять до міграції робочої сили у країни з високим рівнем життя з менш розвинутих країн. Показники чисельності населення та його статеві-віковий склад є одними з основних у статистиці населення, тому аналіз цих показників становить основу нашого дослідження.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Серед відомих зарубіжних та вітчизняних науковців, що займалися даною проблемою, слід відзначити таких авторів як Д. Валантея, О. Гриценко, В. Джамана, А. Задою, Ф. Заставного, Т. Камінського, В. Козика, Р. Кулика, І. Курило, С. Макуху, С. Мельника, Л. Немеця, С. Стеценко, В. Стещенко, А. Сухорукова, В. Тарасевича, О. Хомра, С. Фоміна, Л. Шевченко та багато інших.

Формулювання цілей статті (постановка завдання). Мета статті – дослідження впливу міграції на трансформацію статево-вікового складу населення в країнах ЄС та наслідків цього процесу на економічний розвиток європейських країн в ХХІ ст.

Виклад основного матеріалу дослідження.

Статеві-віковий склад не лише відбиває процеси відтворення населення в минулих періодах, а й становить основу для оцінки перспектив подальшого відтворення та розвитку країни.

Склад населення є результатом дії багатьох факторів, як демографічних (народжуваності, смертності, міграційних процесів), так і тих, що на них впливають – історичних, соціальних та економічних факторів. Статеві-вікова структура населення є головним фактором, що визначає безпосередньо тип динаміки населення та його розвиток, ситуацію на ринку праці, загальне соціально-економічне становище в країні. Відповідно, такі зміни вимагають в організаційно-управлінській системі впровадження нових заходів подолання труднощів, особливо це стосується системи соціального захисту населення, пенсійної політики, системи освіти тощо [3, с. 3].

ХХІ століття інколи називають століттям міграції. О. Хомра стверджував, що природним виявом мобільності людини, мотивованої прагненням до поліпшення умов свого існування, повнішого і надійнішого задоволення своїх потреб, є міграція. Міграційні переміщення, масштаби яких постійно зростають, а напрями і склад урізноманітнюються, перетворилися на помітний чинник

розвитку глобалізованого світу. Вони чинять значний вплив на кількісний та якісний склад населення, економіку, політику, культуру [8, с. 7].

Нехтування демографічним фактором у соціально-економічній стратегії розвитку держави веде до значних збитків у матеріальному, інтелектуальному і суспільному житті народу, прорахунків у державній політиці. Хоча демографічний стан та його розвиток – це об'єктивний процес, демографічна ситуація погіршується, якщо державні інституції орієнтуються на хибні теоретичні концепції, які не мають практичного підтвердження в реальному житті.

В умовах глобалізації економіки є гостра потреба і водночас можливість створення економічних та правових умов життя, навчання та розвитку особистості, розвитку малого та середнього бізнесу, залучення іноземних інвестицій, що у свою чергу сприятиме створенню нових робочих місць, зміцненню економіки, підвищенню доходів, а, відповідно, й рівня життя. Створивши сприятливі умови для самореалізації особистості, комфортні умови праці та гідну заробітну плату, питання еміграції поступово відпаде саме собою і виникне гарний ґрунт для імміграції.

Понад половини всіх мігрантів у світі проживають у 10 країнах, серед яких лідирує США [4, с. 12].

Таблиця 1

Країни з найбільшою чисельністю міжнародних мігрантів, млн осіб

Країна	Чисельність мігрантів у 2000 р.	Країна	Чисельність мігрантів у 2017 р.
США	34,8	США	49,8
Німеччина	11,9	Німеччина	12,2
Франція	6,3	Франція	7,9

На другому місці перебуває Німеччина, яка залучала значні контингенти іноземної робочої сили, приймала найбільше в Європі біженців, а також заохочувала до повернення на історичну батьківщину мільйони осіб німецького походження, передусім із країн Східної Європи. На третьому місці перебуває Франція, яка приймала більшу частку біженців до ЄС із Сирії [4, с. 12]. Загалом, в Європі питома вага мігрантів з 1990 р. по 2017 р. зросла з 6,8 до 10,5% [4, с. 10].

Для сучасної міграції характерним є явище, що дістало назву «міграційного переходу», тобто перетворення країн – постачальників мігрантів на реципієнтів. Достатньо згадати Ірландію, Італію, Іспанію, а також Малайзію, Корею, Таїланд, які були країнами масової еміграції, проте нині приймають дедалі більшу кількість іммігрантів на своїй території. Ознаки міграційного переходу спостерігаються нині у Східній Європі, наприклад

у Польщі. Країна, що внаслідок тривалої еміграції має одну з найчисельніших зарубіжних діаспор, є зараз країною призначення для сотень тисяч іноземних працівників, передусім з України [4, с. 13].

Зміна статеві-вікового складу в певний історичний період відбувається під впливом комплексу конкретних суспільно-економічних умов. Тому зміна відповідних структур відображає історію не тільки відтворення населення, але й країни. Статеві-віковий склад (часто дослідники вживають термін «статеві-вікова структура») є, як зазначено вище, визначальним не тільки для демографічних процесів, але й суспільства загалом.

Дослідження, проведені в різних країнах, показують різну динаміку адаптації різних етнічних груп мігрантів і тенденцію зближення рівнів народжуваності у корінних жителів іммігрантів у наступних поколіннях. Зокрема, у Франції – країні з тривалою історією імміграції – швидкість зближення рівнів народжуваності у мігрантів і корінного населення істотно залежить від країни походження. Так, мігранти з Південно-Східної Азії швидше адаптуються, ніж мігранти з Туреччини. Вищий рівень освіти є найважливішим чинником, який сприяє усуненню відмінностей у репродуктивній поведінці корінних жителів іммігрантів, і вже нащадки мігрантів у більшості етнічних груп демонструють дітородні вподобання, характерні для корінного населення.

На формування статевої структури населення країни насамперед впливає рівень народжуваності та смертності. Протягом 2018 року в ЄС народилося 5 мільйонів дітей, що майже на 118 000 менше, ніж попереднього року. Найвищі показники народжуваності торік були в Ірландії (12,5% на 1000 жителів), Швеції (11,4%), Франції (11,3%) та Сполученому Королівстві (11,0%), а найнижчі – в Італії (7,3%), Іспанії (7,9%), Греції (8,1%), Португалії (8,5%), Фінляндії (8,6%), Болгарії (8,9%) та Хорватії (9,0%) [5].

По ЄС рівень народжуваності становив 9,7% на 1000 жителів. Водночас у 2018 році в ЄС було зареєстровано 5,3 мільйонів смертей, що майже на 46 тис. більше, ніж попереднього року.

Народжуваність мігрантів у країнах Європи дещо вища за народжуваність корінного населення й помітно сприяє збільшенню показників народжуваності. Але вже у 2019 році в Німеччині сумарний показник народжуваності жінок-іммігранток у 2019 р. становив 1,83 дит. на одну жінку, тоді як народжуваність місцевих жінок знаходилася на рівні 1,42 дит. на жінку. У Франції, відповідно, 3,1 та 1,84 дит. на жінку, в Італії – 1,83 та 1,29, у Великій Британії – 2,08 та 1,74, в Швеції – 2,18 на 1,83 дитини на жінку [5].

Населення ЄС станом на 1 січня 2019 року перевищило 513 мільйонів осіб, як повідомляє «Європейська правда», такі дані 10 липня наво-

дить Євростат. На 1 січня 2019 року кількість населення Європейського союзу становила майже 513,5 млн осіб, порівняно з 512,4 млн на 1 січня 2018 року. Торік у ЄС зафіксували більше смертей, ніж народжень (5,3 млн смертей і 5,0 млн народжень), що означає, що природна зміна населення ЄС була негативною вже другий рік поспіль. Зміна чисельності населення (позитивна, на 1,1 млн жителів), таким чином, була зумовлена чистою міграцією [5].

Соціологічні дослідження показують, що дітородні наміри починають формуватися в дитинстві та зазнають впливу пріоритетів і вподобань найближчого оточення. Однак згідно з поколінною моделлю, що окреслює зв'язки міграції і народжуваності, повне прийняття мігрантами репродуктивних норм і цінностей, характерних для жителів місцевості (країни) переселення, можливе лише в наступних поколіннях (тобто в поколіннях дітей, онуків переселенців). Поколінна модель добре пояснює, чому народжуваність у мігрантів із сільської місцевості в міській поселення перевищує народжуваність, що характерна для корінних жителів міст, тоді як діти мігрантів, народжені у містах, вже матимуть нижчу дітородну активність порівняно з їхніми батьками. Однак культура, норми та цінності місця походження все ж таки впливатимуть навіть після переходу на низький рівень народжуваності.

Якщо ще півстоліття тому жінки мігрували переважно у складі сімей, нині вони виїжджають до інших країн самостійно. Фемінізація перетворилася на характерну рису сучасної міграції завдяки структурним змінам у світовій економіці, а саме швидкому зростанню індустрії послуг, яка натепер забезпечує до 2/3 новоутворених робочих місць.

В усіх країнах Європи (крім Ісландії) кількість жінок перевищує кількість чоловіків. Так, у Великій Британії на 100 жінок припадає 99 чоловіків, в Іспанії та Албанії – по 98, у Німеччині й Чехії – по 97, у Франції – 96, у Португалії, Боснії і Герцеговині – по 95, у Польщі – 94, у Сербії – 95, в Італії – 93, в Угорщині – 91, у Білорусі – 87, в Україні – 86, у Латвії й Литві – по 85 (це найбільше перевищення кількості жінок серед країн світу).

Відомий чеський демограф Томаш Фьяла зазначає, що населення Чехії до 2100 року може скоротитися до 6,5 млн чоловік, тобто майже на 48% (сьогодні в Чехії трохи більше 10,5 млн). Припинити таке скорочення може тільки трудова міграція, завдяки якій приріст населення зросте та покращить показники економічного зростання країни [1].

Перевищення кількості жінок значно зростає в старшій віковій групі, а зважаючи на старіння населення, можна прогнозувати зростання диспропорції в європейських країнах. Залучення більшої кількості жінок до робочої сили може мати

значний вплив на економічне зростання, оскільки через старіння населення, природне скорочення населення та міграційні процеси кількість робочої сили щорічно в деяких країнах ЄС зменшується.

На початку XXI ст. у країнах Європи відбувся своєрідний і дуже символічний демографічний переворот – частка населення старшої вікової групи перевищила частку населення віком до 14 років. Загалом, в Європі частка населення молодшої вікової групи менше ніж 20%, а в Італії, Іспанії, Греції, Боснії і Герцеговині – менше ніж 14% і продовжує поступово знижуватися. Частка населення середнього віку перевищує 60%. Зростає частка старшої вікової групи (60 років і старше), яка перевищує 21%. Населення старіє. Тривалість життя в країнах Східної Європи становить 68–79 років, в інших регіонах зазвичай перевищує 78 років. Особливо це характерно для Північної Європи, де лідерами є Ісландія (83 роки) та Швеція (82 роки).

Тоді як чисельність населення більшості країн Західної та Північної Європи постійно зростає, майже в усіх країнах Балтії, на Балканах і в колишніх країнах-сателітах Радянського Союзу населення, починаючи з 1990 року, стрімко скорочувалося. Болгарія, наприклад, утратила за цей час близько 19% населення, а в Латвії ця цифра становила цілих 27%.

Так, кількість населення зросла у 18 країнах-членах ЄС. Найбільший приріст зафіксували на Мальті (+36,8 осіб на 1000 мешканців). З 83 млн мешканців (або 16,2% від загального населення ЄС) Німеччина має найбільше населення серед країн-членів, випереджаючи Францію (67 млн, або 13,1%), Велику Британію (66,6 млн, 13%), Італію (60,4 млн, або 11,8%), Іспанію (46,9 млн, або 9,1%) та Польщу (38 млн. осіб, або 7,4%). Серед решти держав-членів ЄС чотирнадцять мають частку від 1% до 4% населення ЄС і вісім – частку нижче 1% [5].

Крім Мальти, приріст зафіксували в Люксембурзі (+19,6%), Ірландії (+15,2%), на Кіпрі (+13,4%), у Швеції (+10,8%), Словенії (+6,8%), Бельгії (+ 6,1%), Іспанії та Нідерландах (обидві +5,9%) та Великій Британії (+5,6%).

На відміну від цього, найбільше скорочення населення зафіксували в Латвії (–7,5%), далі йдуть Болгарія та Хорватія (обидві –7,1%), Румунія (–6,6%) та Литва (–5,3%) [5].

Враховуючи тенденції народжуваності в країнах ЄС, істотну групу становитимуть вихідці з Близького Сходу. Частка мусульман, за даними Pew Research Center, у 2050-му сягне 7,4% проти 4,9% натеper, і це за умови «нульової міграції». А якщо високі міграційні темпи збережуться, цифра сягне 14%, тоді як у деяких європейських містах мусульмани просто стануть більшістю. Мусульманином буде кожен третій мешканець Швеції, кожен п'ятий мешканець Німеччини

й Франції, Бельгії та Британії. А ось у Польщі або Чехії на той самий 2050-й сумарно прогнозують менш як 2% мусульман [9].

Увагу аналітиків привертає стійка тенденція, що відзначається протягом останніх 18 років у зменшенні кількості населення східних регіонів Європи та, навпаки, зростанні населення на заході континенту. Геополітичне значення таких демографічних та кількісних змін в європейському ландшафті значне, оскільки вони впливають на зовнішню та внутрішню політику держав континенту. Держави змушені враховувати проблеми з мігрантами та спричинену ними асиміляцію. Останнє вносить зміни до потенційних електоральних настроїв у провідних країнах ЄС та може впливати на їхню внутрішню і зовнішню політику.

Перетікання значних мас населення зі Сходу на Захід Європи призводять до локального зростання його кількості в західноєвропейських регіонах. Внаслідок цього забезпечені країни в Західній Європі, зокрема Швейцарія, Німеччина та Великобританія, протягом десятиліть переживали високий рівень імміграції. У маленькій і дуже дорогій для життя Швейцарії більша частина зростання кількості населення зумовлена імміграцією [6].

Проте, як зазначають експерти, кількість населення у країнах Західної Європи збільшується також унаслідок природного приросту. У більшості європейських країн кількість народжених перевищує кількість померлих, зокрема у Швеції та у Швейцарії. Лише деякі держави Європи, зокрема Німеччина та Італія, фіксували перевищення рівня смертності над народжуваністю.

Вільний рух людей у контексті розширення ЄС на схід сприяв міграції від бідніших східноєвропейських до більш багатих країн Західної Європи. Від 2004 року до ЄС приєдналися 13 країн. За даними Міжнародної організації з міграції (ІОМ), приєднання Латвії до ЄС спричинило хвилю міграції робочої сили, переважно до Ірландії та Сполученого Королівства.

Насамперед молодь східноєвропейських країн у віці від 18 до 30 років залишає свою батьківщину з огляду на економічну ситуацію. Якщо від'їжджає молодь, це означає, що меншою буде народжуваність. Рівень народжуваності повинен, відповідно, мати показник значно більший за 2,1 дитини на одну жінку, що необхідно для стабільного існування суспільства та для компенсування рівня зменшення кількості населення.

С. Польовик у своїй статті «Еміграція зі Сходу на Захід» зазначає, що загальною тенденцією в Європі є продовження зменшення кількості народжуваних дітей, у розрахунку на одну жінку за період від 1990 до 2017 року, зменшилася від 3 до 1,7. У Центральній Європі цей показник становив

у 2016 році 1,48, у Південно-Східній Європі – 1,58. Більш високими показники народжуваності були в Західній Європі, у межах 1,8 дитини на одну жінку. Найменший рівень народжуваності був у Південній Європі, зокрема в Іспанії та Італії [6].

Отже, неупереджений погляд свідчить про одне: «корінних» європейців істотно поменшає. Звісно, можна заперечувати ці передбачення, шукаючи похибки, наголошуючи на ймовірних змінах трендів народжуваності та інших вадах демографічної науки, але наразі аргументованих альтернатив запропоновано так і не було. Залучення іноземної робочої сили призводить до зростання конкуренції на внутрішньому ринку праці, що до певної міри стимулює зростання продуктивності праці та ефективності виробництва в країні. Країни з більшим населенням можуть мати довгострокові економічні переваги.

Висновки та перспективи подальших розвідок у цьому напрямі. Таким чином, важливою передумовою економічного, інтелектуального, політичного розвитку будь-якої країни є демографічний фактор як самостійна складова частина фундаменту, на якому тримається суспільство, елемент кореневої системи, що живить усе суспільне дерево. Він відображає в собі взаємозв'язок темпів та пропорцій суспільного розвитку з кількісними та якісними характеристиками населення (його чисельністю, статеві-віковою, сімей-

ною структурами, а також з динамікою народжуваності, смертності, міграцій, станом здоров'я, розселенням, професійно-освітньою структурою тощо). Населення є суб'єктом суспільного розвитку, носієм усіх соціальних відносин і відтворюється на розширеній чи звуженій основі.

Оскільки міграція збільшує кількість населення багатих країн, їм гарантоване довгострокове панування через зв'язок, що існує між чисельністю населення та інноваціями. Тоді як народжуваність протягом більш-менш тривалого часу залишатиметься стабільною, передбачити хвилі міграції майже не видається можливим. Ситуація може змінюватися протягом найкоротшого часу. Так, недавня міграційна криза призвела до того, що багато країн Західної Європи зіткнулися з припливом молодих людей, які в разі, якщо вони залишаться там, омолодять їхнє населення.

Отже, міжнародна міграція населення стає позитивним явищем не тільки для поповнення ринку дешевою і доступною робочою силою, але й для фінансової підтримки їхніх рідних домогосподарств на батьківщині. Для корінного населення й органів влади розвинених країн міжнародна міграція вже починає асоціюватись із соціальним благом усього суспільства як у країнах-донорах, так і у країнах-реципієнтах робочої сили. Тому економічні та соціальні передумови міграції будуть посилюватись.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Бербенець О. Проблеми міграції робочої сили та шляхи їх вирішення. *Ефективна економіка*. 2012. № 10. 18 жовтня. URL: <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=4450>
2. Гендерна політика Європейського Союзу: загальні принципи та найкращі практики. *Міжнародний центр перспективних досліджень*. 2015. 44 с. URL: http://www.icps.com.ua/assets/uploads/files/genderna_pol_tika_s.pdf
3. Загальна характеристика статеві-вікового складу населення України. *Державна служба статистики*. 2014. 1 січня. 7 с. URL: http://database.ukrcensus.gov.ua/PXWEB2007/ukr/publ_new1/2014/dop_age_01012014.pdf
4. Малиновська О.А. Міграційна політика: глобальний контекст та українські реалії : монографія. Київ : НІСД, 2018. 472 с.
5. Населення ЄС сягнуло 513 мільйонів: найбільший приріст на Мальті, скорочення – у Латвії. *Європейська правда*. 2019. 10 липня. URL: <https://www.eurointegration.com.ua/rus/news/2019/07/10/7098305/>
6. Польовик С. Еміграція зі Сходу на Захід. *Аналітичний центр «Борисфен Інтел»*. 2018. 2 серпня. URL: <http://bintel.com.ua/uk/article/migr/>
7. Ровенчак О. Визначення та класифікації міграцій: наближення до операційних понять. *Політичний менеджмент*. 2016. № 2. 13 с. URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/8810/11Rovenchak.pdf?sequence=1>
8. Хомра А.У. Міграція населення: вопросы теории, методики исследования. Київ : Наукова думка, 1979. 148 с.
9. Якубович М. Демографія чи геополітика? Про Близький Схід у Європі. *Український тиждень*. 2018. 26 вересня. URL: <https://tyzhden.ua/World/219963>